

CENTRUM POLSKO-ROSYJSKIEGO DIALOGU I POROZUMIENIA
INSTYTUT HISTORII IM. TADEUSZA MANTEUFFLA
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

IMPERIA, NARODY I SPOŁECZEŃSTWA
EUROPY WSCHODNIEJ I ŚRODKOWEJ
NA PROGU PIERWSZEJ WOJNY ŚWIATOWEJ

POD REDAKCJĄ ANDRZEJA NOWAKA
PRZY WSPÓŁPRACY MIKOŁAJA BANASZKIEWICZA

WARSZAWA 2016

© Copyright by
Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, 2016
Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla
Polskiej Akademii Nauk, 2016

Praca powstała w ramach projektu finansowanego
przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
pod nazwą Narodowy Program Rozwoju Humanistyki
w latach 2014–2019

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Recenzent
prof. Tadeusz Wojciech Wolsza

Redakcja tekstu
Magdalena Wanot-Miśtura

Redakcja techniczna
Dorota Dołęgowska

Projekt okładki
Piotr Perzyna, ALC Marketing

ISBN 978-83-64486-45-6

Wydawca
Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia
ul. Jasna 14/16a, 00-041 Warszawa
tel. + 48 22 295 00 30, fax + 48 22 295 00 31
e-mail: cprdip@cprdip.pl, www.cprdip.pl

Druk i oprawa:
Centrum Poligrafii
ul. Łopuszańska 53, 02-232 Warszawa

DARIUS STALIŪNAS

Nacjonalizm litewski przed pierwszą wojną światową – aspiracje polityczne i granice wyobrażonej Litwy

W ostatnim czasie w piśmiennictwie historycznym pojawiły się tezy, że na początku XX w. inteligencja litewska nie miała jeszcze jasno sformułowanej idei niezawisłości narodowej i że wobec tego dążyła do zastąpienia władzy autokratycznej federacją z innymi narodami. Utrzymuje się również, że politycy litewscy mieli sami nie wiedzieć, czego naprawdę chcą – autonomii czy niepodległego państwa¹. Niniejszy artykuł ma rzucić światło na aspiracje polityczne nacjonalizmu litewskiego we wczesnych latach XX w. Uwaga zostanie skoncentrowana na tym, jak realizację tych aspiracji wiązano z wielką wojną europejską, której wybuchu spodziewano się w drugim dziesięcioleciu stulecia².

---

¹ T. Balkelis, *The Making of Modern Lithuania*, London – New York 2009. Moja recenzja tej książki: D. Staliūnas, *About Some Dissertations Devoted to the Lithuanian National Movement Defended at Foreign Educational Institutions*, „Lithuanian Historical Studies” 2012, t. 17, s. 169–185.

² Politycznemu programowi litewskiego nacjonalizmu badacze poświęcili już sporo uwagi. Należy tu przede wszystkim wymienić *Lietuvių atgimimo istorijos studijos* (Studia nad historią litewskiego odrodzenia narodowego, dalej: LAIS), t. 1–17. Trzeba jednak przyznać, że kwestia realizacji tych dążeń politycznych w kontekście zmian w układzie międzynarodowym została zbadana tylko fragmentarycznie.

Ponieważ – jak zostanie wykazane – większy lub mniejszy zakres niepodległości przewidywany był w programach różnych litewskich opcji politycznych, nieuchronnie nasuwa się pytanie o zasięg i kształt granic wyobrażonego państwa litewskiego.

Wszelkie rozważania o tym, co poszczególne litewskie ugrupowania polityczne spodziewały się uzyskać w wyniku nadchodzącej wojny, należy jednak poprzedzić jasnym ustaleniem, które siły wolno nam uważać za litewskie. Oczywiście jest, że do tego zbioru należy zaliczyć wszystkie partie kierujące się w swojej ideologii – w większym lub mniejszym stopniu – logiką litewskiego nacjonalizmu etnograficznego, a więc takie, które chciały reprezentować nowożytny naród litewski (w etniczno-lingwistycznym sensie) i które za idealne rozwiązanie uważały utworzenie państwa narodowego.

Oprócz tych ugrupowań politycznych działało jednak także inne, które również można zaliczyć do świata polityki litewskiej. Byli to tzw. krajowcy (określenie utworzone od polskiego słowa *kraj*). W sensie kulturowym reprezentanci tego ruchu utożsamiali się z Polakami, na gruncie politycznym zaś uważali się za Litwinów, a więc obywateli nowożytnej Litwy – rozumianej jako ziemię dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego – jaka odrodziłaby się w demokratycznym kształcie.

Litewskie aspiracje polityczne przed pierwszą wojną światową

Idea niezawisłości narodu litewskiego zaczęła się kształtować pod koniec XIX w. Cel taki sformułowały w swoich tekstach obie wpływowe partie polityczne Litwy – socjaldemokraci i demokraci³. Jak pokazuje uważna lektura ich programów, emancypację polityczną wyobrażano sobie zazwyczaj jako proces stopniowy, obejmujący początkowo autonomię terytorialną w ramach Imperium Rosyjskiego i dopiero później – wraz z wyłonieniem się sprzyjających okoliczności – utworzenie państwa narodowego. Logika taka nie tylko przeziera z decyzji o autonomii, podjętej

³ G. Mitrulevičius, *Socialdemokratų Lietuvos valstybingumo (at)kūrimo idėjos atgimimo procese (XIX a. pabaiga – 1918 m.)*, „Gairės” 2008, nr 2, s. 35–44.

przez Zjazd Litwinów (Wielki Sejm Wileński) i opartej na argumentach historycznych (państwowość)⁴, ale widoczna jest także w licznych artykułach publikowanych w prasie litewskiej:

Jednym słowem, naszym politycznym ideałem jest niepodległa Litwa, rządzona przez jej mieszkańców w swoich narodowych granicach i z obradującym w Wilnie Sejmem. [...] Mówiąc obecnie o postulacie autonomii politycznej dla Litwy, nie twierdzimy, że jest to nasz cel ostateczny, lecz jedynie, że nadszedł właściwy czas do krzewienia tej właśnie idei wśród ludu i do walki o nią. Dzisiaj nie jesteśmy jeszcze gotowi na odłączenie się od państwa rosyjskiego, lecz dobrze wiemy, że postulat autonomii cieszy się znacznym poparciem i że nadszedł już odpowiedni dla niego czas⁵.

W dążeniu do osiągnięcia tego celu litewskie partie polityczne odwoływały się do różnych metod. Zauważmy od razu, że wszystkie one podzielały przekonanie, iż wysiłki samych Litwinów nie wystarczą do utworzenia niepodległego państwa narodowego. Sytuacja była skomplikowana zwłaszcza w Wilnie, gdzie według pierwszego powszechnego spisu ludności w Imperium Rosyjskim z 1897 r. Litwini stanowili zaledwie dwa procent ogółu mieszkańców miasta.

Wyzwolenie się spod panowania rosyjskiego socjaldemokraci litewscy wyobrażali sobie jako rezultat wspólnej walki różnych grup narodowych, bez dominacji jednej nad drugą – przede wszystkim zaś walki klasy robotniczej⁶. Również litewscy liberałowie, a zwłaszcza lewica Litewskiej Partii Demokratycznej – podobnie jak socjaldemokraci – nie ograniczali się do własnych sił i pragnęli współpracy z innymi grupami narodowymi przeciwstawiającymi się caratowi.

Z kolei prawicowi politycy litewscy – nacjonałiści (lit. *tautininkai*) i chrześcijańscy demokraci – napotykali znacznie więcej

⁴ E. Motieka, *Didysis Vilniaus Seimas*, Vilnius 1996 (*Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 11), s. 187.

⁵ Demokratas [P. Višinskis], *Demokrato balsas*, „Varpas” 1905, nr 9–10, s. 90–91.

⁶ L.S.D.P. Susivažiavimas, „Darbininkų balsas” 1902, nr 3, s. 2–3; S.P. [A. Janulaitis], *Nepri gulminga Lietuva*, „Darbininkų kalendorius 1904 metams”, Londonas 1904, s. 49. Będziemy tu przywoływać jedynie tych działaczy Litewskiej Partii Socjaldemokratycznej, którzy opowiadali się za oderwaniem Litwy od Rosji i utworzeniem państwa albo całkowicie niezależnego, albo skonfederowanego z innymi państwami.

trudności ze znalezieniem sprzymierzeńców do walki z ustrojem imperialnym. Koncentrując się na walorach etniczno-kulturowych, swoimi głównymi przeciwnikami nieuchronnie uczynili Polaków. Sami również poszukiwali sojuszników i na początku XX w. mogło się wydawać, że do tej roli doskonale pasują Żydzi. Działając w myśl zasady „mniejszego zła”, Litwini w guberni kowieńskiej stale tworzyli bloki wyborcze z Żydami w wyborach do Dumy Państwowej. Temu pragmatycznemu sojuszowi nie towarzyszyła jednak żadna głębsza wspólnota programowa – był on raczej podyktowany bieżącymi wymogami natury politycznej. Politycy litewscy dobrze zdawali sobie sprawę z tego, że żadnego żydowskiego ugrupowania politycznego nie interesowała ani autonomia terytorialna, ani niepodległość Litwy⁷.

Prawicowi politycy litewscy poszukiwali sprzymierzeńców również poza Litwą. W trakcie rewolucji 1905 r. prowadzili negocjacje z rosyjską Partią Konstytucyjno-Demokratyczną, która jednak nie poparła litewskich dążeń do autonomii terytorialnej⁸. Nie dziwi więc, że w tej sytuacji część politycznej prawicy litewskiej kierowała swój wzrok ku kołom rządowym. Władze usiłowało przekonać o potrzebie wspólnej walki z głównym wrogiem Rosji na zachodnich krańcach cesarstwa – Polakami – przez udzielenie wsparcia również Litwinom, czyli inaczej mówiąc, przez prowadzenie polityki „dziel i rządź”.

Już pod koniec XIX w. w litewskiej myśli politycznej pojawiły się pierwsze oznaki wiązania perspektyw niepodległościowych – w większym lub mniejszym zakresie – z ukształtowaniem się nowej sytuacji geopolitycznej w następstwie wojny między wielkimi mocarstwami⁹. Rozważania takie dotyczyły niekiedy pytania, w którym imperium Litwini czuliby się lepiej po wojnie – rosyjskim czy niemieckim.

Zamieszkały w Prusach Litwin Martynas Jankus (1858–1946), czynny działacz litewskiego ruchu narodowego, oczekiwał

⁷ A Pragmatic Alliance: Jewish-Lithuanian Political Cooperation at the Beginning of the 20th Century, red. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, Budapest – New York 2011.

⁸ R. Miknys, *Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais*, Vilnius 1995 (*Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 10), s. 164.

⁹ Rozważania o możliwej wojnie: *Pirklystės derybos pabaigtos*, „Ūkininkas” 1894, nr 3, s. 24.

zwycięstwa Niemiec, którym po wojnie miały przypaść wszystkie ziemie litewskie. Mogłaby się wówczas legalnie ukazywać prasa litewska (jak wiadomo, po powstaniu 1863 r. władze carskie zabroniły druku książek litewskich w alfabecie łacińskim i dopuszczały wyłącznie publikacje zapisane cyrylicą). Litwini mieliby również swoją reprezentację w parlamencie¹⁰.

Równocześnie jeden z najaktywniejszych litewskich działaczy społecznych XIX w., Jonas Šliūpas (1861–1944), publikujący w połowie lat osiemdziesiątych w gazecie „Lietuviškasis balsas”, zastanawiał się nad możliwością uzyskania przez Litwę „niepodległego statusu” w rezultacie konfliktu Niemiec i Rosji¹¹.

Inny działacz prawicowy, Gabrielius Landsbergis (1852–1916), snuł rozważania na temat konstelacji geopolitycznych, jakie mogłyby się wyłonić w wypadku wybuchu wojny między Rosją a Austro-Węgrami i Niemcami, i dochodził do wniosku, że gdyby Rosja przegrała, druga strona nie byłaby wówczas zainteresowana powstaniem silnej Polski, która mogłaby istnieć jedynie w granicach Królestwa Kongresowego. Naturalnie – inaczej niż J. Šliūpas – G. Landsbergis nie marzył nawet o utworzeniu w tym czasie niepodległego państwa litewskiego. Proponował jedynie działania na rzecz autonomii terytorialnej¹².

Przed początkiem drugiego dziesięciolecia XIX w. tego typu spekulacje na temat perspektyw litewskich w razie wybuchu wojny pojawiały się w prasie rzadko. Z jednej strony, w okresie tym nie dojrzał jeszcze żaden poważny konflikt międzynarodowy w Europie. Poza tym, począwszy od 1904 r. znakomita większość prasy litewskiej ukazywała się w obiegu legalnym, co oznaczało, że refleksje takie – jak już podkreślano – nie znalazłyby uznania carskiej cenzury.

Sytuacja zaczęła się zmieniać wraz z wybuchem wojen bałkańskich. Inteligencja litewska, przyglądająca się rozwojowi sytuacji międzynarodowej i dostrzegająca narastające sprzeczności między Rosją a Austro-Węgrami i Niemcami, zaczęła coraz częściej rozmyślać nad polityczną przyszłością swojego kraju.

¹⁰ Krumplys [M. Jankus], *Politika*, „Varpas” 1889, nr 10, s. 160.

¹¹ J. Szl. [J. Šliūpas], *Lietuvininkai ir Amerika*, „Lietuviškasis Balsas” 1885, nr 13, s. 49–50.

¹² Terremont [G. Landsbergis], *Pro domo sua*, „Varpas” 1893, nr 7, s. 107–108.

Trudno się dziwić, że prasa litewska z coraz większym niepokojem wypatrywała wojny, która – jak oczekiwano – przyniosłaby ze sobą, oprócz licznych ofiar w ludziach, upadek kulturalny i gospodarczy¹³. Z drugiej jednak strony spodziewano się, że poważny konflikt międzynarodowy mógłby uruchomić procesy prowadzące do zmiany statusu politycznego Litwy.

Politycy litewscy zaczęli więc – w prasie i na zebraniach – projektować kształt przyszłej Litwy. Mykolas Römeris (Michał Römer, 1880–1945), prawdopodobnie najważniejszy z przywódców ruchu „krajowców”, który – jak już wspomniano – należy umieścić w ramach litewskiej myśli politycznej, uważał, że dla Litwy byłoby lepiej, gdyby stała się częścią Cesarstwa Niemieckiego. Römer przyznawał, że również wtedy Litwini cierpieliby ucisk i że byłby on bardziej systematyczny niż pod panowaniem rosyjskim. Byłby to jednak ucisk mniej brutalny, przy wyższym poziomie szkolnictwa i kultury materialnej, co z kolei ułatwiłoby litewski opór. W razie gdyby w skład Niemiec weszły również narody: łotewski i estoński, siły odśrodkowe w Cesarstwie uległyby wzmocnieniu i pchnęłyby Niemcy ku formule federacyjnej.

Z drugiej jednak strony – zauważał Römer – powojenna sytuacja Litwy również uległaby poprawie, nawet gdyby kraj pozostał częścią państwa rosyjskiego. Rosja przegrana byłaby zmuszona do wdrożenia reform, z których mogliby skorzystać także Litwini, Rosja zwycięska natomiast prawdopodobnie anektowałaby nowe ziemie nierosyjskie, co również prowadziłoby do wzmocnienia siły odśrodkowych w tym imperium¹⁴.

Na ile możemy sądzić na podstawie dostępnych źródeł, większość prawicy litewskiej i część liberalnych działaczy społecznych wskazywała na Rosję jako państwo, w którym Litwie powodziłoby się lepiej. Uważano, że władze niemieckie z siłą nie mniejszą niż rosyjskie prowadziłyby politykę asymilacji, byłyby w tym jednak bardziej skuteczne¹⁵.

¹³ Nejaugi?, *Lietuvos žinios*, 1914, nr 156.

¹⁴ M. Römer, wpis w pamiętniku z dn. 13 (26) stycznia 1914 r., *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius* (dalej: LMAVB RS), f. 138–2231, l. 15.

¹⁵ M. [M. Sleževičius?], *Didžiųjų valstybių politika ir pavertųjų tautų klausimas*, „*Lietuvos žinios*” 1912, nr 146. Takie same nastroje panowały na początku wojny

Orientacja prorosyjska cechowała również propagandę uprawianą w Europie Zachodniej przez Juozasa Gabrysa (1880–1951), przynajmniej od połowy 1912 r. Gabrys, popierany przez prawicowych polityków litewskich, zaczął od utworzenia Litewskiego Biura Informacyjnego w Paryżu, mającego na celu upowszechnianie informacji o Litwie oraz uświadamianie zachodnim społeczeństwom i politykom, że Litwa to ani Polska, ani Rosja. Brał również udział w utworzeniu w Paryżu organizacji Union des Nationalités, której zadaniem było informowanie społeczeństw zachodnich o losie podbitych narodów i w której działaniach uczestniczyło wielu wpływowych – ówczesnych i przyszłych – polityków świata Zachodu (Theodore Roosevelt, 1858–1919, Edward Carnegie, Woodrow Wilson [1856–1924] i inni)¹⁶. Juozas Gabrys włożył wiele wysiłku w propagandę antypolską. Publikował na przykład teksty autorów litewskich o polonizacji Litwinów. Miał nadzieję, że w razie wybuchu wojny między Niemcami a narodami słowiańskimi Litwini w nagrodę za swoją lojalność otrzymaliby od Rosji autonomię terytorialną¹⁷.

Jednocześnie wśród liberałów litewskich nadszalała wojna wzmocniła nadzieję na wyłonienie się korzystnych okoliczności dla powstania niepodległego państwa narodowego. W 1913 r. idee takie przybierały jeszcze dość mglisty kształt. I tak na przykład jeden z autorów piszących w „*Varpas*”, nielegalnym wydawnictwie Litewskiej Partii Demokratycznej, uważał, że w bliskim horyzoncie czasowym autonomia polityczna Litwy była wciąż jeszcze rzeczą niemożliwą. Należało jednak dokładnie przyjrzeć się sprawie, „mając na uwadze odległy ideał wolnej Litwy”.

„Wolna Litwa” byłaby częścią federacji „obejmującej państwa całej ziemi”, a więc czegoś podobnego do dzisiejszej Organizacji Narodów Zjednoczonych. Dla autora artykułu była to wciąż kwestia dalekiej przyszłości, lecz już redakcja gazety

w obozie prawicy litewskiej: M. Römer, wpisy w pamiętniku z dn. 18 (31) sierpnia i 10 (23) września 1914 r., LMAVB RS, f. 138–2230, l. 206, 229.

¹⁶ Organizacja wydawała „*Les Annales des nationalités*”.

¹⁷ E. Demm, *The Propaganda of Juozas Gabrys for Lithuania before 1914*, „*Journal of Baltic Studies*” 1990, t. 21, nr 2, s. 121–130; *Auf Wache für die Nation. Erinnerungen. Der Weltkriegsagent Juozas Gabrys berichtet (1911–1918)*, red. E. Demm, Ch. Nikolajew, Frankfurt am Main 2013; J. Gabrys, *Lietuvių Informacijos Biuro apyskaita už 1913 m.*, „*Viltis*” 1914, nr 21. Działalność tę opisywała również prasa żydowska: *Dos litovishe informatsions-biuro*, „*Vilner Vochenblat*” 1912, nr 27.

– biorąc pod uwagę sytuację, w której „wybuchu wojny między państwami całej Europy można spodziewać się każdego dnia” – zaproponowała korektę tych przewidywań, dopuszczającą uzyskanie co najmniej autonomii politycznej w mniej odległym czasie¹⁸.

Dokładniejszą wizję niepodległej Litwy przedstawiono w tym samym czasopiśmie wiosną 1914 r. Jeden z przywódców Litewskiej Partii Demokratycznej, Kazys Grinius (1866–1950), „wobec widma wojny powszechnej w Europie” zaproponował ponowne rozważenie „problemu autonomii, a nawet problemu niepodległości kraju”. Grinius przewidywał wyłonienie się korzystnego dla Litwy powojennego układu geopolitycznego, ponieważ każde z wielkich mocarstw miałyby dążyć do ograniczenia potęgi drugiej strony, co doprowadziłoby do utworzenia „małych państw pośrednich”.

W szczególności należało oczekiwać, że „Anglia i Francja nie pozwolą, aby obszary wschodnie przypadły naszym zachodnim władcom [tzn. Niemcom – przyp. aut.]”. Powstałoby więc kilka nowych państw, a wśród nich Litwa. W tej sytuacji – dowodził Grinius – „okazuje się, że kwestia autonomii politycznej, a nawet niepodległości Litwy nie jest bynajmniej mrzonką, utopią czy niedościgłym ideałem”¹⁹. Wobec zbliżającej się wojny i szans na zmianę statusu politycznego kraju Litwini powinni jednak wykaazać troskę o mobilizację swoich sił – a co najmniej zacząć wzywać do niej – ponieważ „zniszczenie się tego ideału może nastąpić tylko wówczas, gdy sami Litwini okażą się go godni”²⁰.

Od momentu gdy – na przełomie wieków – litewski ruch narodowy zaczął wysuwać postulat autonomii politycznej i utworzenia niepodległego państwa, niezbędne stało się wyrysowanie granic owej wyobrażonej Litwy.

¹⁸ Papaliniš [?], *Lietuvos autonomija*, „Varpas” 1913, nr 1, s. 8–13.

¹⁹ L. V-kas [K. Grinius], *Apie šalies nepriugalmybę*, „Varpas” 1914, nr 3, s. 99–105.

²⁰ *Ibidem*, s. 101.

Kwestia granic Litwy

Nacjonałiści litewscy zazwyczaj wywodzili żądania autonomii politycznej lub niepodległości nie tylko z prawa do samostanowienia, lecz także z praw historycznych. Mimo pojedynczych głosów odmiennych politycy litewscy nie żądali, żeby granice nowożytnej Litwy pokrywały się z historycznymi granicami Wielkiego Księstwa Litewskiego. Nie oznacza to naturalnie, że w litewskiej dyskusji z przełomu wieków – np. w poezji²¹ – nie udałooby się znaleźć żadnej wzmianki o ziemiach niegdyś przynależnych Wielkiemu Księstwu. Pamięć o tym nie przekładała się jednak na programy polityczne.

W historiografii litewskiej mocno zakorzeniona jest teza, że w programie litewskiego ruchu narodowego – w schyłkowym okresie imperium – postulat autonomii, a następnie niepodległego państwa, odnosił się do czterech guberni (kowieńskiej, wileńskiej, grodzieńskiej i suwalskiej)²². Dokładniej rzecz ujmując, takie sformułowanie pojawiło się po raz pierwszy w szczytowym okresie rewolucji 1905 r. – w memoriale do władz carskich przygotowanym tuż przed zjazdem litewskim, znanym jako Wielki Sejm Wileński²³.

Nasuwa się tu jednak pytanie, czy taki kształt terytorialny wyobrażonej Litwy był typowym elementem programów politycznych początków XX w., czy też był raczej wynikiem pewnych okoliczności. Memoriał kierowano przeciw do władz imperium, co oznacza, że należało jego treść dostosować – przynajmniej w pewnym zakresie – do sposobu myślenia tych władz. Innymi słowy, możliwe jest, że politycy litewscy przygotowujący memoriał dopasowali się do terminologii używanej zwykle przez

²¹ Maironis, *Raštai*, t. II, Vilnius 1988, s. 302.

²² Č. Laurinavičius, *Lietuvos-Sovietų Rusijos taikos sutartis (1920 m. liepos 12 d. sutarties problema)*, Vilnius 1992, s. 98, 103; *idem*, *Moderniųjų lietuvių raida nuo kalbinės link teritorinės bendruomenės* [w:] *Epochas jungiantis nacionalizmas: tautos (de)konstravimas tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio Lietuvoje*, red. *idem*, Vilnius 2013, s. 22–23; E. Gimžauskas, *The Rada of Vilnius Belarusians and the Council of Lithuania: Allies or Adversaries?*, „Lithuanian Historical Studies” 2008, t. 13, s. 121; *idem*, *Pirmasis pasaulinis – didysis „tautų vadavimo” karas. Ką jis reiškė Lietuvai?* [w:] *Lietuvos istorija*, t. 10, Vilnius 2013, s. 66–67.

²³ E. Motieka, *op. cit.*, s. 85, 282.

elity imperium, posługujące się pojęciem guberni, a nie obszarów wyznaczonych przez kryteria lingwistyczne lub etnograficzne. Poza tym w rosyjskim dyskursie i w terminologii tamtego okresu gubernie: wileńska, kowieńska, grodzieńska oraz – w niektórych wypadkach – suwalska były określane jako litewskie.

Wygląda na to, że postulat czterech guberni mogłaby akceptować tylko jedna partia litewska – socjaldemokraci, przy czym musimy tu polegać na znacznie później spisanych pamiętnikach Andriusa Domaševičiusa (1865–1935). Zgodnie z nimi obszar Litwy miał być rozumiany jako „gubernie kowieńska, wileńska i grodzieńska, wraz z regionem suwalskim”²⁴. Takie granice istotnie mogły być do przyjęcia przez socjaldemokratów, którzy nie przywiązywali wielkiej wagi do kwestii etnicznych i kulturowych.

Jak wykazuje analiza innych dokumentów litewskiego ruchu narodowego, zwłaszcza tych kierowanych „do użytku wewnętrznego”, postulat czterech guberni nie należał bynajmniej do typowych. W uchwałach wspomnianego Wielkiego Sejmu Wileńskiego sprawa granic pozostała otwarta; sformułowano jedynie zasady, według których granice miały zostać wytyczone²⁵. Podejście takie, tzn. określanie zasad, na podstawie których miały przebiegać granice przyszłego obszaru autonomicznego (a potencjalnie również niepodległego państwa), nie zaś wyznaczanie samych granic, dominowało zarówno w pierwszych latach XX w., jak i w trakcie rewolucji 1905 r.

Za jeszcze jeden wyjątek od tej reguły można uznać program Litewskiego Związku Chrześcijańskich Demokratów, który – oprócz wezwania do autonomii w granicach etnograficznych – zawiera również precyzyjniejszy opis tych granic zgodnie z zasadą językową. Jednakże w tym wypadku mowa jest jedynie o „litewskojęzycznych” obszarach guberni suwalskiej, kurlandzkiej,

²⁴ A. Domaševičius, *LSDP pradžia 1896 m.*, Lietuvos ypatingasis archyvas, f. 3377, ap. 38, b. 53, l. 3–4. Zob. również: R. Miknys, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos valstybingumo tradicija lietuvių tautinio judėjimo politinėje programoje (teorinis ir praktinis aspektai)* [w:] *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai*, red. A. Bumblauskas, G. Potašenko, Vilnius 2009, s. 130; V. Merkys, *Lietuvos socialdemokratų ir nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 m.)* [w:] *Mintys apie Lietuvos komunistų partijos kelią*, red. A. Eidintas, V. Kašauskienė, V. Pšibilskis, Vilnius 1989, s. 16.

²⁵ E. Motieka, *op. cit.*, s. 297–298.

grodzieńskiej i wileńskiej²⁶. Nic nie przypomina tu postulatu czterech guberni.

Potwierdzeniem sformułowanej wcześniej tezy o niedoprecyzowaniu żądań terytorialnych może być natomiast program Litewskiej Partii Demokratycznej z 1902 r., zawierający jedynie bardzo ogólne sformułowanie o litewskiej autonomii „w granicach etnograficznych”²⁷.

Braku ścisłego określenia granic, charakterystycznego dla początku XX w., nie można tłumaczyć nieznaną etniczności/etnograficznego składu ludności – mamy tu raczej do czynienia z uświadomieniem sobie zmienności i płynności granic językowych. W odbiorze działaczy litewskich etniczne terytorium Litwy w okresie do przełomu wieków podlegało procesowi stałego kurczenia się. Jonas Vileišis (1872–1942), kreślący mapy na wystawę światową 1900 r., tak pisał do Juozasa Tumasa (Vaižgantas, 1869–1933):

Nasuwa się pytanie o przebieg naszych granic etnograficznych w przeszłości i obecnie. Jak wiadomo, na wielu obszarach – czysto litewskich jeszcze 10–20 lat temu – mamy do czynienia z wciąż trwającym zalewem przez Białorusinów i Polaków²⁸.

Wkrótce jednak zaczęto wyrażać nadzieję, że Litwini są w stanie odbić graniczne tereny swojego obszaru etnograficznego i że po upływie kilku dziesięcioleci będzie się można domagać większego terytorium²⁹.

Ogólnie rzecz biorąc, można powiedzieć, że Litwa, jaką wyobrażano sobie w programach i innych publikacjach litewskich partii politycznych, składała się z kilku części. I tak na przykład projekt programu Litewskiej Partii Narodowo-Demokratycznej zawierał następujący opis granic:

²⁶ *Lietuvių Krikščionių Demokratų susivienijimo programo projektas*, „Draugija” 1907, nr 1, s. 72.

²⁷ R. Miknys, *Lietuvos demokratų...*, *op. cit.*, s. 186.

²⁸ Cyt. za: V. Žaltauskaitė, *Apie lietuvių ideją kunigo Juozo Tumo-Vaižganto pažiūrose. Iki 1904 metų*, LAIS, t. 8: *Asmuo tarp tautos ir valstybės*, Vilnius 1996, s. 255–256.

²⁹ Pilyps, *Autonomija ar savivalda*, „Vilniaus Žinios” 1907, nr 41; Lietuvos sūnus [P. Višinskis], „Ze spisu jednodniowego. (gub. Wileńska)”, *Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas* (dalej: LLTI), f. 1–697, l. 1–3.

Litewska Partia Narodowo-Demokratyczna uważa, że Litwa jest tą częścią obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego – ze stolicą w Wilnie – którego mieszkańcy posługiwali się swoim prawnym językiem litewskim i do którego, jako do swojej dawnej ojczyzny, chcieliby należeć – z powodów ekonomicznych i innych – mieszkający na krańcach [Litwy] zbiałoruszczeni i spolonizowani Litwini³⁰.

Według tej definicji Litwa składała się z trzech części: obszaru z dominującym językiem litewskim; Wilna, które nie leżało na obszarze z dominującym językiem litewskim (mimo że takie wrażenie można by odnieść na podstawie przytoczonego cytatu), lecz które było historyczną stolicą kraju; oraz części dawnego Wielkiego Księstwa zamieszkiwane przez wynarodowionych Litwinów. Należy przyznać, że o przynależności do tej trzeciej części wyobrażanej Litwy powinno było decydować samookreślenie się mieszkańców³¹. O ich prawie do samostanowienia – chociaż dopiero po tym, jak inteligencja litewska dokończyła dzieła zaszczerpienia masom świadomości narodowej – pisała również prasa litewskich demokratów³².

Co interesujące, po 1905 r. coraz rzadziej wspomniano owo prawo do samostanowienia ludności na krańcach wynarodowionych i coraz częściej starano się określić granice Litwy w możliwie najbardziej precyzyjny sposób. Tendencja ta jest wyraźnie widoczna w programach Litewskiej Partii Demokratycznej. Chociaż deklaruje się w nich, że „granice autonomicznej Litwy ustanowione zostaną zgodnie ze składem narodowościowym mieszkańców i ich pragnieniami”, to określa się jednocześnie, które obszary (lub ich części) powinny zostać włączone. I tak, mamy tu roszczenia do części guberni wileńskiej i suwalskiej oraz „niewielkiej części” guberni kurlandzkiej i grodzieńskiej³³.

³⁰ *Tautiškosios lietuvų demokratų partijos programos projektas*, LAIS, t. 1: *Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos*, Vilnius 1990, s. 185.

³¹ Podobną trójdzelną klasyfikację znajdujemy w petycji litewskich przedstawicieli guberni kowieńskiej, suwalskiej i wileńskiej przekazanej zjazdowi działaczy ziemskich i miejskich w Moskwie: „Trzon autonomicznej Litwy tworzy obszar zamieszkały przez Litwinów, wraz z ziemiami, na których żyje ludność o zróżnicowanej narodowości, uznająca Wilno za swoje centrum a także wyrażająca pragnienie włączenia się w litewską autonomię”. Cyt za: R. Miknys, *Lietuvos demokratų...*, op. cit., s. 90.

³² *Demokratas* [P. Višinskis], op. cit., s. 90.

³³ R. Miknys, *Lietuvos demokratų...*, op. cit., s. 199–200, 212.

Innymi słowy, prawo do samostanowienia pozostawiono jedynie mieszkańcom obszarów pogranicza, wyznaczonym z góry przez litewskich polityków.

Warto zauważyć, że fragment o prawie do samostanowienia zawarty w programie Litewskiej Partii Demokratycznej z 1906 r. nie znalazł się już w programie z 1914 r. Kazys Grinius, jeden z przywódców Litewskiej Partii Demokratycznej, w tekstach z początku 1914 r., przedstawiał granice „Litwy etnograficznej” jeszcze dokładniej³⁴.

U progu pierwszej wojny światowej obszar, na którym współczesną Litwę umieszczały różne litewskie opcje polityczne, był już dość jasno określony³⁵. We wszystkich projektach mieściła się w całości gubernia kowieńska. Na wschodzie, w guberni wileńskiej, Litwini zawsze domagali się powiatów: święciańskiego, wileńskiego, trockiego³⁶, a często również części powiatów: lidzkiego, oszmiańskiego i dziśnieńskiego³⁷. To te właśnie części guberni wileńskiej włączano najczęściej do rysowanych map. Z guberni grodzieńskiej był to zazwyczaj niewielki obszar na północy³⁸, obejmujący okolice Druskiennik³⁹.

Wątpliwości żadnej opcji politycznej nie budziła przynależność do Litwy większości guberni suwalskiej, choć brakowało jednomyślności w sprawie kształtu południowej linii granicznej. Domagano się zazwyczaj pięciu powiatów północnych: władysławowskiego (Naumiestis), mariampolskiego, wyłkowyskiego,

³⁴ K. Gr. [K. Grinius], 1913 r., „Lietuvos Žinios” 1914, nr 16.

³⁵ Po sfumieniu rewolucji 1905 r. wpływy litewskich socjaldemokratów znacznie zmalały. Zachowało się niewiele informacji o ich poglądach politycznych w latach 1907–1914. Litewska Partia Socjaldemokratyczna opowiadała się za autonomią Litwy w ramach państwa rosyjskiego.

³⁶ K. Gr., op. cit. W tym wypadku wymieniano nie całe gubernie, lecz jedynie ich części, „bez krańców białoruskich”.

³⁷ R. Miknys, *Lietuvos demokratų...*, op. cit., s. 199, 212.

³⁸ Z nielicznymi wyjątkami tego obszaru nie określano bardziej szczegółowo. Neris [Petras Vileišis], *Trumpa geografija, arba Žemės aprašymas*, Chicago 1898, s. 46; Embė..., *Serbai-Lužiciziai ir Lietuviai*, „Tėvynės Sargas” 1899, nr 3, s. 8–9; Liūdžius, *Lietuvos etnografinių ribų klausimas*. (Maskvos „Leidimo Komisijos” Susirinkimas), „Lietuvos Žinios” 1914, nr 191; R. Miknys, *Lietuvos demokratų...*, op. cit., s. 199, 212. Druskienniki przypisano Litwie: *Karas Lietuvoje*, „Lietuvos Žinios” 1914, nr 163.

³⁹ Zob. mapa Verbickisa z 1911 r.

kalwaryjskiego i sejneńskiego⁴⁰ – w innych zaś wypadkach, kiedy pomijano oficjalne granice administracyjne, granicę uściślano przez przypisanie Litwie części powiatów: sejneńskiego i suwalskiego⁴¹.

Za integralną część „ciała narodu” uważano również zamieszkałe przez Litwinów obszary Prus Wschodnich w Cesarstwie Niemieckim⁴². I chociaż tę „pruską Litwę” niewątpliwie lokowano w granicach wyobrażanej Litwy, to jednak rzadko przywoływano ją w programach politycznych. W omawianym okresie bowiem litewskie programy polityczne najczęściej wspominały jedynie o autonomii, co wykluczało obszary znajdujące się poza zasięgiem imperium Romanowów.

Kwestię przynależności do Litwy obszaru „Litwy pruskiej / Litwy małej” zaczęto energiczniej podnosić dopiero po wybuchu pierwszej wojny światowej. Inteligencja litewska nie miała żadnych wątpliwości co do zasięgu „Litwy pruskiej”. Na wszystkich mapach sporządzonych przez Litwinów na przełomie XIX i XX w. południowa granica Litwy kończy się w tym samym punkcie na południowo-wschodnim wybrzeżu Zalewu Kurońskiego.

Nie było też problemów z wyrysowaniem granicy północnej – chociaż czytelnik niektórych utworów poetyckich chwalaćcych jedność z Łotyszami mógłby odnieść wrażenie, że obszar przez nich zamieszkały to również Litwa⁴³. Owa „jedność z Łotyszami” była również przedmiotem gorących dyskusji prowadzonych w czasie rewolucji 1905 r.⁴⁴, na początku XX w. ukazało się natomiast kilka map przedstawiających Litwę połączoną

⁴⁰ L.S.D.P su S.D.P.L. (*buvusija Lietuvos PPS.*) *susidėjimo sumanymas*, „Lietuvos Socijal demokratu Partijos Žinios” 1906, nr 1, s. 5; Oświadczenie P. Višinskisa, K. Griniusa i Bielskisa dla przedstawicieli zgromadzeń ziemskich i miejskich, LLTI, f. 1–704, l. 1.

⁴¹ Lietuvos sūnus (Syn Litwy) [P. Višinskis], brudnopis artykułu „Ze spisu jednodniowego. (gub. Wileńska)”, LLTI, f. 1–697, l. 1.

⁴² gk., *Tautų rytojų bežiūrint*, „Lietuvos Žinios” 1914, nr 170.

⁴³ Veversys [M. Davainis-Silvestraitis], *Musu rupesczei*, „Lietuviszkas »Auszrô« kalendorius... ant metų 1884”, s. 47–50.

⁴⁴ R. Miknys, E. Motieka, *Tautiškoji lietuvių demokratų partija: idėjinės-politinės kūrimosi aplinkybės*, LAIS, t. 1: *Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos*, Vilnius 1990, s. 101.

z Łotwą⁴⁵. Przy bliższym spojrzeniu staje się jednak jasne, że to historyczne terytorium plemion bałtyckich – występujące w tekstach litewskich, zwłaszcza literackich, jako jednorodny obszar – nigdy nie znalazło miejsca w programie politycznym narodowego ruchu litewskiego. W jego dokumentach programowych można jedynie znaleźć roszczenia do części guberni kurlandzkiej⁴⁶, co oznaczało przed wszystkim Pałagę z okolicami – etniczne ziemie litewskie wykrojone z guberni wileńskiej i włączone do Kurlandii na początku XIX w. – a czasami również (choć bez wyraźnego nazwania) drobny obszar w pobliżu Dyneburga (Daugavpils) oraz niewielkie tereny w guberni kowieńskiej, które powinny należeć do Łotyszów⁴⁷.

Dążenie polityków zarówno prawej, jak i lewej strony do tego, żeby w sprawach obszarów niezdominowanych przez język litewski decydować z góry i na podstawie kryteriów etnograficznych – z pominięciem prawa ich mieszkańców do samostanowienia – podstaw opierało się na silnym przekonaniu, że na większości terenów dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego zastosowanie zasady samostanowienia dałoby rezultaty niekorzystne dla litewskiego państwa narodowego⁴⁸.

***

Tak więc – mimo poświęcenia wielu sił na rzecz mobilizacji mas – większość przywódców litewskiego ruchu narodowego zdawała sobie sprawę, że zmiana położenia Litwy wiązała się ze zmianą sytuacji geopolitycznej i że najlepsze perspektywy z tego punktu widzenia niósł z sobą poważny konflikt militarny, jakiego oczekiwano w Europie w początkach drugiego dziesięciolecia wieku XX w. Politycy litewskiej prawicy uważali, że wojna przyniesie

⁴⁵ V. Petronis, *Constructing Lithuania: Ethnic Mapping in Tsarist Russia, ca. 1800–1914*, Stockholm 2007, s. 236, 245; J. Gabrys, *Geografijos vadovėlis, skiriamas Lietuvos mokyklai*, Paris 1910, s. 65.

⁴⁶ R. Miknys, *Lietuvos demokratų...*, op. cit., s. 199, 212.

⁴⁷ Lietuvos sūnus (Syn Litwy) [P. Višinskis], op. cit.

⁴⁸ Pisała o tym również prasa litewska: P. Zonis, *Lietuvos autonomija ir lietuvių-rytiečiai*, „Vilniaus Žinios” 1906, nr 277.

Litwie autonomię w ramach Imperium Rosyjskiego, część polityków liberalnych natomiast swoje nadzieje na utworzenie niepodległego państwa z większością litewską łączyła z powojennymi reformami.

Nie nastęrcza specjalnych trudności wyjaśnienie, dlaczego w programach litewskiego ruchu narodowego Litwa mieściła się na obszarze mniejszym niż wyznaczony przez historyczne granice Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ideałem prawicy i większej części lewicy była Litwa narodowa, w której (mimo deklarowanej równości wobec prawa) Litwinom przyznawano status narodu tytularnego, a innym grupom etnicznym – status mniejszości narodowych⁴⁹. Mogło się tak stać wyłącznie wówczas, gdyby w nowo utworzonym państwie Litwini mieli większość.

Przekład: Zbigniew Szymański

---

⁴⁹ Widać to wyraźnie nawet w programach Litewskiej Partii Demokratycznej, w których o języku litewskim pisze się na przykład jako o mającym status języka państwowego.

Aleksandr Połunow, profesor Wydziału Administracji Państwowej Moskiewskiego Uniwersytetu Państwowego im. Łomonosowa, doktor nauk historycznych. Bada historię konserwatyizmu oraz politykę narodowo-wyznaniową rosyjskiego samodzielnictwa drugiej połowy XIX – początku XX w. Autor ponad stu prac naukowych, w tym monografii *Konstantin Pietrowicz Pobiedonoscew w obszczestwienno-politiczeskiej i duchowej żyznii Rossii* (Moskwa 2010).

Robert Spät, doktor nauk historycznych, studiował historię nowożytną i najnowszą oraz historię Europy na Uniwersytecie Alberta Ludwika we Fryburgu. Jego praca doktorska poświęcona sprawie polskiej w debacie publicznej Cesarstwa Niemieckiego została uhonorowana Nagrodą Naukową Ambasadora Rzeczypospolitej Polskiej. Obecnie bada m.in. historię stosunków niemiecko-polskich w XIX i XX w. oraz historię mediów.

Darius Staliūnas, profesor i wicedyrektor Litewskiego Instytutu Historii. Autor licznych prac z zakresu historii Europy Środkowej i Wschodniej, w tym: *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863* (Amsterdam – New York 2007), *Enemies for a Day: Antisemitism and Anti-Jewish Violence in Lithuania under the Tsars* (Budapest – New York 2015) oraz *Lithuanian Nationalism and the Vilnius Question, 1883–1940* (z D. Mačiulisem) (Marburg 2015).

Tamara Stoiłowa, doktor nauk historycznych, pracownik naukowy i zastępca dyrektora Instytutu Studiów Historycznych Bułgarskiej Akademii Nauk w Sofii. Jej działalność naukowo-badawcza koncentruje się na historii Imperium Rosyjskiego oraz krajów bałkańskich.

Włodzimierz Suleja, profesor emerytowany Uniwersytetu Wrocławskiego, w latach 2000–2013 dyrektor Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej we Wrocławiu. Autor m.in.: *„Solidarność” na Dolnym Śląsku* (Warszawa 1986, jako S. Stefański), *Józef Piłsudski* (Wrocław 1995, w jęz. rosyjskim: Moskwa 2009), *Kosynierzy i strzelcy. Rzecz o irredencie* (Wrocław 1997), *Tymczasowa Rada Stanu* (Warszawa 1998), *Dolnośląski Marzec. Anatomia protestu* (Warszawa 2006), *„Solidarność” na Dolnym Śląsku 1980–2010* (Wrocław 2010).